

Asociación de Historia Contemporánea
Actas del XIV Congreso

DEL SIGLO XIX AL XXI. TENDENCIAS Y DEBATES
(Alicante, 20-22 de septiembre de 2018)

Mónica Moreno Seco (coord.)
Rafael Fernández Sirvent y Rosa Ana Gutiérrez Lloret (eds.)

**BIBLIOTECA VIRTUAL
MIGUEL DE CERVANTES**
www.cervantesvirtual.com

Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes
Alicante, 2019

Asociación de Historia Contemporánea. Congreso (14.º. 2018. Alicante)

Del siglo XIX al XXI. Tendencias y debates: XIV Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, Universidad de Alicante 20-22 de septiembre de 2018 / Mónica Moreno Seco (coord.) & Rafael Fernández Sirvent y Rosa Ana Gutiérrez Lloret (eds.)

Alicante, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. 2019. 2019 pp.

ISBN: 978-84-17422-62-2

Alicante, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2019.

Este libro está sujeto a una licencia de “Atribución-NoComercial 4.0 Internacional (CC BY-NC 4.0)” de Creative Commons.

© 2019, Asociación de Historia Contemporánea. Congreso

Algunos derechos reservados

ISBN: 978-84-17422-62-2

Portada: *At School*, Jean-Marc Côté, h. 1900.

EL REDREÇAMENT VALENCIÀ DES DEL SETMANARI VALENCIANISTA *EL CAMÍ* (1932-1934)

Antoni Bartoll
(Universitat de València)

L'objectiu de la Tesi és fer un estudi del setmanari valencianista *El Camí*, des dels articles, els editorials, els redactors, els col·laboradors i els anunciants, és a dir, els espots publicitaris, per contextualitzar-lo en el valencianisme de la Segona República.

El nostre treball s'ha fet fins al moment tres capítols de la nostra investigació i que s'han articulat partint en primer lloc, amb la preparació d'un treball biogràfic dels redactors i col·laboradors mes rellevants i, no obstant també dels no tan rellevants del setmanari valencianista *El Camí*, és a dir, un *Dramatis Personae*.

En aquesta part de la nostra indagació, s'ha fet una petita biografia dels més compromesos i una mena de ressenya de la resta dels articulistes. També en aquest context s'ha donat a conèixer la implicació articulista de tots o de quasi tots els columnistes del setmanari, amb la trajectòria de cadascú des del primer número fins a l'últim, mitjançant el número del periòdic amb la pàgina i la data, per tant, ens ha donat un resultat de 231 col·laboracions d'entre les sigles, els pseudònims i els noms complets i incomplets, però d'aquests uns 212 col·laboradors en el nom complet juntament amb les sigles i els pseudònims, s'han pogut més o menys identificar. Per tant, són exactament 19 identificacions anònimes i de moment no s'ha trobat qui i com treure a la llum el propietari del mateix anònim, encara que aquesta tasca no hi està acabada.

En aquest capítol de *Dramatis Personae*, s'ha volgut contextualitzar la gran diversitat d'opinions, debats, exposicions, conceptes, missatges, assajos, novetats bibliogràfiques i exposicions. Tot un munt d'articles de divers context que, es troben en el setmanari valencianista, junt a les seues seccions específiques com ara Lletres, El Món com va. Retalls Per a que no s'oblidi, Retalls econòmics i Financers. Tribuna Lliure, Els fets de la setmana, Fent Camí, Llegint periòdics, Punts de seny, Colps de mall, Opinions, Dibuixos i Paisatges valencians, Excursionisme, Art, Ars Longa, Acció d'Art, Música, Miliari, Notes Internacionals, Reportatges d'Actualitat Palpitacions dels temps, Setmana Cultural Valenciana, Acció Nacionalista Valenciana, Actuació Valencianista, Magisteri, Agrupació Valencianista Escolar (AVE), Associació de Mestres Valencians (A. de M. V.) Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, Llengua (Curset d'Ortografia Valenciana, Gramàtica i Ortografia, Notes Gramaticals i Curset de Morfologia per correspondència), Normes Ortogràfiques, Parlem bé, Per la nostra llengua, Per al Foment de la Parla Valenciana, Pedagogia Concursos, Centre de Cultura Valenciana, Agrupació Valencianista Republicana (AVR), Diades Pro-Estatut, Cinema-Teatre, Entre dos dijous, Esport-Deport, Notes Internacionals, Variacions...

Per tant, és aquest el format, la composició i la distribució que determina on es desenvolupa la diversitat comunicativa, la informació dels editorials, els assaigs, de l'elucubració específica, és a dir, tant dels apartats o seccions delimitades on plantejar el debat, la crònica, el criteri, l'esdeveniment polític o cultural, la reafirmació cultural i lingüística, la informació internacional, com la de la resta de l'estat i la local, l'oci i l'esport, és aquest el marc divulgatiu d'exposició del

setmanari. El que contava transmetria la revista. En tot aquest conglomerat de columnes unit a la diversitat dels col·laboradors i/o columnistes puntuals s'han trobat els sentiments, els afanys, les preocupacions, les manifestacions, les propostes, els desitjos, els plantejaments, etc., tot manifestat arran dels articles amb una exposició directa.

El setmanari valencianista *El Camí* reflectirà i serà ostensible a les diverses tendències polítiques i culturals, com es veurà al llarg de la seua publicació, com també en el setmanari anotarà les distintes formes i crítiques a les actuacions dels col·lectius, estaments, organitzacions i institucions.

Els temes tractats en el setmanari ens han proporcionat una amalgama molt extensa d'informació, és a dir, tot del què s'escrivia i quins escrivia, com ara, els articles de política municipal i l'estatal i els seus dirigents. La continua reivindicació del Patrimoni valencià des de tots els vessants; el posicionament econòmic valencià davant l'economia governamental, la formació d'associacions lúdiques, com l'excursionisme; l'oci i l'esport; les agrupacions polítiques i culturals, les associacions en defensa de la llengua i el professorat; la reivindicació lingüística i històrica valenciana. L'Estatut Valencià, assumpte que va generar multitud d'articles, com també l'evolució dels estatuts Català, Basc i Gallec; la informació dels fets de la resta d'Europa com els esdeveniments polítics del moment, com així també la informació compartida amb altres periòdics de la resta de l'Estat i de comunitat lingüística. Tot i que serà la llengua el vehicle d'unió i compromís.

Per aquest testimoni periodístic es farà un recull molt escarit dels qui escrivia, és a dir, una part significativa com ara Francesc Almela i Vives, Pasqual Asins i Lerma, Alfred Badenes i Andrés, Alfred Baeschlin, Josep M.ª Bayarri, Emili Beüt i Belenguer, J.F. Boix i Senmartí, M. Boscà i Luís, Eduard Buil, Francesc Caballero i Muñoz, Tereseta Calatayud, F. Cardona Mezquida, F. Carreres i de Calatayud, Angelí i Josep Castanyer Fons, Teresa D'Aitana, Salvador Donderis Tatay, Miquel i Enric Duran i Tortajada, Ferran Escrivà i Cantos, Salvador Ferrandis Luna, Elissa García i Villalba; Emili Gómez i Nadal, Nicolau Primitiu Gómez Serrano, Gaietà Huguet Segarra, Antoni Igual i Úbeda, Fabià Llisterri, Teodor Llorente Falcó, Eduard i Ernest Martínes i Ferrando, Josep Mascarell i Gosp, Josep Monmeneu Gómez, Enric Navarro i Borràs, Enric Orts i Ausina, Xavier Pallarés, Tereseta Pascual, Pasqual Roch, Artur Perucho i Badia, Adolf Pizcueta i Alfonso, Antoni Porcar i Candel, Pere Querol i Ferrandis, Eduard Ranch i Fuster, Joaquim Reig i Rodríguez, Albert Rius, Germinal Ros i Martí, Carles Salvador i Gimeno, Manuel Sanchis Guarner, Antoni Senent i Micó, Enric Soler i Godes, Jaume Sorell, Rosari Soto, Francesc Soto i Mas, Maximilià Thous Llorenç, Enric Valor i Vives, Jordi Valor, Maria Verger, Manel Vidal López, Antoni Vallet i Caudeli, Dr. Vicent Ximeneç.

Per aquest desenvolupament historiogràfic, òbviament, ens hem recolzat amb els arxius, les hemeroteques i les biblioteques de la ciutat de València, com ara la Biblioteca d'Humanitats «Joan Reglà» de la Facultat d'Història, l'Arxiu Històric de la Universitat de València, l'Arxiu Municipal de València, Biblioteca de Ciències de la Salut Hemeroteca «Pelegrí Casanova» de la Facultat de Medicina, l'Arxiu Històric de la Cambra de Comerç, l'Arxiu del Registre Mercantil, és a dir l'Arxiu Històric de la Comunitat Valenciana (AHCV), l'Arxiu de la Diputació de València, l'Arxiu de l'Hemeroteca de Sant Miquel dels Reis (sales Gregori Maïans i Nicolau Primitiu), l'Arxiu del Centre d'Estudis Econòmics Valencians (CEEV), l'Arxiu de l'Hemeroteca Municipal (plaça Magúncia), Biblioteca d'Educació «Maria Moliner» de la Facultat de Magisteri, Biblioteca de Ciències Socials «Gregori Maïans». Cartoteca de la Biblioteca d'Humanitats «Joan Reglà» Universitat de València.

Per aquesta proposta que s'investiga, s'ha recorregut en part als treballs que han desenvolupat els autors per l'època que s'estudia, com ara F. Agramunt, M.^a del Carmen Agulló, Ll. Alpera, A. Alvarez Rubio, Ferran Archilés, Manuel Aznar Soler, Marc Baldó, Adolf Beltran, Ricard Blasco, Ferran Carbó, Teresa Carnero, Emili Casanova, J. D. Climent, J. B. Codina Bas, Santi Cortés, Alfons Cucó, Mavi Dolç i Gastaldo, Miquel Àngel Fabra, J. M. Fernández Soria, Antoni Ferrando, Vicent Franch, Marta García Carrión, Albert Girona, M. Girona Rubio, Marc Granell, M. Hebenstreit, A. Laguna, F. A. Martínez Gallego, Alejandro Mayordomo, Jordi Palafox, F. Pérez i Moragón, Anacleto Pons, Ramir Reig, Vicenç Rosselló, Sofia Salvador, J.M Santacreu Soler, Justo Serna, Vicent Simbor, Rafael Solaz, Vicent Soler, Enric Valor i Vives, Rafael Valls, Santi Vallés i J. Vidal Olivares, d'entre altres.

Per aquest segon capítol s'ha elaborat un buidat dels col·laboradors que s'anunciaven al voltant del setmanari valencianista *El Camí*, que ha suposat un treball bastant minuciós dels possibles patrocinadors directes i indirectes, per aquesta qüestió s'ha detallat una *Prosopografia* dels anunciants. I a hores d'ara s'està elaborant, el tercer capítol relacionat amb la cultura literària i periodística valencianista des de 1900 fins al 1939.

Considerem que és un aspecte important saber qui s'anuncia al setmanari, saber si són grans empresaris, mitjans o petits negocis. Es segueix el plantejament que va fer Ernest Lluch en *La via valenciana* i els seus deixebles (Vicent Soler, Clementina Ròdenas, Segundo Bru, Jordi Palafox...).

S'intenta definir qui són els que col·laboren en dit setmanari anunciant-se. No s'han pogut localitzar el què pagaven per la publicitat, per tant, no ha hagut forma de comprovar el percentatge que suposava la publicitat en els ingressos per a mantenir la revista respecte els subscriptors o les vendes.

Però sí que s'ha localitzat els negocis que s'anunciaven, el que creiem que és important per a saber: A) quins recolzaments tenia el setmanari entre els agents econòmics de la ciutat i país (província): si es tractava de la burgesia més acomodada (banquers o grans empreses, per exemple) o de negocis mitjans i menuts. B) La localització espacial, en la ciutat i en la comarca.

Ara mateix, s'ha portat endavant la investigació d'una part bastant important del setmanari, com fou la publicitat, amb els anuncis que compareixien a les seues planes periòdicament. Arran dels anuncis o dels espots publicitaris, s'ha anat cercant els anunciants, que en el periòdic ens ha donat un resultat amb més de 120 patrocinadors. De tots aquests publicistes, uns quants foren suficientment reiteratius i constants amb la seua publicitat, però uns altres, la majoria d'ells, no ho foren tant, però a tots, s'ha intentat localitzar amb el noms i cognoms i les seues adreces. Així mateix, com la seua diversitat comercial, el parentesc, la vinculació i la ubicació més exacta possible dins del canvis produïts per la nova nomenclatura dels carrers i places de la València dels anys 30 del segle passat, però sobretot en el període republicà

Per conseqüent s'ha hagut de recórrer a distintes i diverses fonts, com ara: La guia Bailly-Baillière-Riera de 1926. En aquest directori, ens cal afirmar que és un treball molt bé elaborat d'una senzilla utilització. Està molt bé sustentada, amb dades, adreces, professions, oficis, tallers, negocis, fàbriques, magatzems, etc. En aquest anuari s'han trobat a una bona part, quasi a un gran nombre dels nostres anunciants, però no a tots, ni molt menys, perquè un nombre bastant significant dels comerços dels anys trenta, millor dit, dels anys trenta-dos al trenta-quatre, encara no estaven reflectits en aquest directori, per raons obvies, però encara i tot, ens ha sigut d'un gran aprofitament per al nostre treball..

També s'ha trobat una *Guia Comercial i Industrial de València i la seua província de 1930*. Editada a Alacant. (Hemeroteca de Sant Miquel dels Reis). Aquesta guia és una mena de guia comercial de butxaca, aleshores ens va bé per a confirmar en part la guia Bailly - Riera.

També ens ha sigut d'una gran ajuda el treball de Rafael Solaz Albert: *Guía de las guías de Valencia (1700-1975)* per a trobar part de l'entramat comercial i industrial de València, tant d'abans de l'època que s'estudia, com del mateix període que s'està investigant. En aquest treball, s'ha cercat una gran concurs pels referents, adreces i esdeveniments de tota mena. És per tant, una descripció molt acurada.

Així mateix, s'ha esbrinant l'arxiu de la Unió Gremial de València, amb la col·laboració del seu president Francesc Ferrer Escrivà, junt a Sergio Vera i Juli Romaguera, que m'han facilitat dins de les seues possibilitats per accedir a les publicacions de la Institució gremial, fou una situació complexa perquè part dels butlletins estan al resguard de l'Hemeroteca Municipal.

Pel que fa l'últim treball de Rafa Sena: *Els espectacles públics de la ciutat de València. La cartellera del Segle XVI al XXI*. S'ha fet un seguiment del seu treball, perquè sempre es pot trobar alguna anècdota o un relat d'interès transcendental, sobretot per l'època republicana.

Malgrat aquest entramat, aquest camí d'investigació es va començar a l'Hemeroteca de Sant Miquel dels Reis, en l'Avinguda de la Constitució, 284, a València. En la Sala de Gregori Maïans i en la Sala de Nicolau Primitiu, juntament amb l'Arxiu de la Diputació de València (carrer del Beat Nicolau Factor, 1). Ací, en l'arxiu de la Diputació, es tractava de localitzar els membres fundacionals, els dirigents, els col·laboradors i els empresaris relacionats i assidus al Centre d'Estudis Econòmics Valencians (CEEV). En aquesta institució del CEEV, s'ha hagut d'esbrinar caixes i carpetes, on estan al resguard en la Sala Gregori Maïans. En la sala Nicolau Primitiu, és on es cercaven les guies, anuaris o el que estiguera al nostre abast per la informació més apropiada d'aquell període. Com deïem, en la sala Gregori Maïans, és on es troba tot l'arxiu del CEEV, amb 53 caixes, tot un munt de carpetes, dietaris, agendes, guies d'adreces i telèfons, inventaris, propostes, prospectes, etc. Hem de dir que fou molt encomiable la gran labor del Dr. Romà Perpiñà Grau, que fou el seu Director des del seu inici fins al cop d'Estat (1936), és a dir, tota l'etapa republicana que ho defineix molt explícitament el professor Ángel Luis López Valverde: *La Segunda República (1931-1936). Las claves para la primera democracia española del siglo XX*. Silex. Madrid, 2017.

Així mateix, s'ha extret informació de primera mà en els arxius de les entitats consultades, com ara: l'Arxiu del Registre Mercantil, Gran Via Marqués del Túria, on Carme Bernal, va ser la meua guia amb la seua necessària col·laboració i atenció i el seu Cap del departament Javier Navarro. En aquest registre es va rastrejar minsament, perquè d'entre el seu actual registre, no n'hi ha res del període que s'estudia, perquè el Registre Mercantil va passar pels avatars bèl·lics, com a conseqüència del fallit colp d'Estat (1936). Malauradament es va perdre l'arxiu del Registre del període en qüestió, des de la seua fundació (1845), fins als anys trenta del segle passat. Per tant, s'ha trobat molt reduïda la informació del registre de les empreses o negocis de gran envergadura i que van poder superar el procés bèl·lic, per exemple, la Siderúrgica de la Mediterrània de Sagunt, però ara reconvertida en Altos Hornos de Vizcaya. (AHV). Banc de València...

També ha sigut de necessària consulta esbrinar o almenys intentar-ho en l'Ateneu Mercantil de València, plaça de l'Ajuntament, 18. En una primera aproximació ens fem ressò de l'especial atenció de Julio Balaguer (Cap d'administració), que calia una autorització per poder accedir a l'arxiu i a les actes de l'Ateneu. Mentre s'arriba al moment per poder accedir a les actes dels

membres associats del primer terç del segle XX. Tenim l'oportunitat que Julio Balaguer, ens va transmetre el què va ocórrer amb l'arribada del franquisme a l'Ateneu, pel que va ser l'aldarull i l'assolament que crearen les tropes d'ocupació a finals de març del 1939. Per aquest episodi, els ocupants no deixaren res de tot allò que tingués relació amb l'etapa republicana. L'edifici (aleshores Ateneu Popular, amb Enric Bastit Garcia, com a cap de la Institució) va ser ocupat immediatament pels falangistes i intervingut, quedant com a quarter general de la Falange (FET) i de les JONS. Per la qual cosa, va suportar en part una devastació dels arxius, maquetes de la Fira de Mostres de 1909 (de guix), rètols, retrats, documents, etc., i, per descomptat, tot o quasi tot, que estiguera relacionat amb el període de la Segona República.

En definitiva un espoli de la memòria de la institució valenciana. Julio Balaguer, em va recomanar pel que anàvem cercant, el treball d'un ateneista que va deixar publicada una obra referent a l'Ateneu: *Crònica de l'Ateneu Mercantil (1879-1978)* de José Martí Soro (1979), així doncs, ens cal agrair aquest ateneista per l'inestimable llegat per a la corporació ateneista i pel temps que va romandre, perquè la seua laboriositat va ser recopilar i ordenar una cronologia adient a tot aquell succés, pel que alguns socis anaven recordant i afegint i, a més a més, tot ho corroborava amb un o altre testimoni fefaent. Gràcies al soci Sr. Martí, tenim on trobar i comprovar les vinculacions d'una part de la publicitat del setmanari valencianista. A hores d'ara, s'està investigant la possible relació entre els anunciants del setmanari i la seua possible afiliació a l'Ateneu.

En l'Arxiu Històric de la Universitat de València, que en aquests moments està ubicat a la Facultat de Filosofia i CC. de l'Educació. Av. Blasco Ibáñez. En aquest establiment s'ha trobat amb la disponibilitat amable d'Irene Manclus Cuñat i d'Albert Toldrà, sobretot, per la recerca dels possibles batxillers i llicenciats d'alguns dels anunciants i dels col·laboradors puntuals del setmanari valencianista, si, en tot cas havien passat pel Lluís Vives (Institut) o per l'antiga Universitat del carrer de la Nau, en què aquests han pogut quedar registrats en la seua promoció, per tant, ens ha valgut, perquè a més, en aquesta documentació està afegida una còpia de l'acta de naixement. On s'han localitzats alguns dels col·laboradors.

El professor i amic Àlvar Martínez ens va recomanar remenar en la Biblioteca de la Facultat de Medicina, que es troba l'Arxiu de l'Hemeroteca «Pelegrí Casanova». On es gaudeix d'una bona col·lecció, molt bé ordenada i conservada al bon resguard de la selecció dels *Butlletins Sanitaris*, des de principis dels anys vint del segle passat. En aquests butlletins s'englobava tota la informació que es registrava puntualment pels Col·legis de Metges, de Farmacèutics i d'Odontòlegs. En aquest registre s'ha aconseguit dades i dates dels metges i farmacèutics, tant dels que estan inserits en l'apartat dels anunciants com dels col·laboradors del setmanari *El Camí*, amb fruïció s'ha pogut esbrinar per al nostre propòsit. Arran d'aquest compendi, ens adonem dels bons dictàmens que proposaven els primers governs republicans del bienni progressista-reformista (1931-1933), en matèria sanitària, per exemple, hi ha com una mena consulta governamental per als col·legis professionals sanitaris, respecte a una Segurança General de Malaltia. Val a dir, fóra el precedent de l'actual Assegurança de Malaltia, pel que coneixem com a Atenció Sanitària de la Seguretat Social (ASSS).

Una altra institució on s'ha intentat albirar algun possible contacte dels anunciants del setmanari ha sigut el Col·legi d'Òptics Optometristes de la Comunitat Valenciana. Perquè entre la publicitat ens consten dos establiments de venda d'ulleres, la qual cosa encara no està resolt la identificació exacta dels seus patrocinadors. En aquesta tasca M.ª José Andreu Soler, actual Directora del Col·legi, en que ens va advertir que aquest col·lectiu els va fundar (la institució) al voltant de

principis dels anys seixanta (1962). El pare de M.ª José, Rafael Andreu Jornet que aleshores (anys trenta) exercia d'òptic, però no obstant encara que sabia d'ells (Josep Alcantarilla i Antoni Serra), sobretot perquè aquests estaven ubicats en el centre de la ciutat, però tot i això no els va conèixer personalment Evidentment sense un registre de col·legiació, ens pot resultar una tasca àrdua, però no impossible. Malgrat d'açò, sols ens resta donar-li a M.ª José Andreu i al seu pare les gràcies per la seua aportació.

Per descomptat no es podia passar de llarg del Col·legi de Farmacèutics de València (MICO), carrer Comte de Montornès, 2. On l'amic Jesús Garcia ens va fer les diligències pertinents per arribar a un possible arxiu... Ana Planelles, l'encarregada d'aquesta secció, es va disculpar per les carències del Col·legi de Farmacèutics, com a conseqüència de la riuada del 1957, d'un incendi..., etc.

En aquest lloc (el Col·legi), es volia cercar la fórmula magistral de l'espot d'un farmacèutic que s'anunciava en els anys trenta, l'únic incrustat en el setmanari valencianista. Per tant, el que es cercava era obtindre la màxima informació d'aquest farmacèutic i del seu preparat publicitari. Però ens cal afegir que no fou un cas aïllat, el seu compost, perquè també es trobarà com a coetani i col·lega de Josep Pérez Pau (que és l'autor de l'espot publicitari) a Josep Lluís Bausset i Ciscar, aquest com a col·laborador puntual del setmanari. Bausset com a reivindicador institucional per l'aniversari fundacional del Col·legi d'Apotecaris de València. Malgrat aquest contratemps, com dèiem, s'afegirà en aquesta recerca la troballa d'un espot semblant, com ara «Xarop Morant. Tos ferina i catarros», però aquest d'un altre farmacèutic que estava al carrer Quart, 45, on estava l'antiga Farmàcia Morant (1910). Actualment farmàcia Josep Lluís Andrés Montón.

També s'ha intentat escorcollar en l'Arxiu Històric Municipal, Palau de Cervelló, plaça de Tetuà, 3. En aquesta institució, ens cal dir, que encara no s'ha aprofundit molt, perquè abans de dur a terme la recerca, cal anar-hi amb la ubicació més exacta possible i amb els dos cognoms, és a dir, quant més informació, més possibilitats de trobar al personatge en qüestió, de moment s'està classificant a tots, sols resten tres que encara estan sense notificar degudament. Ens cal puntualitzar que en aquest laberint de la recerca, bastants dels col·laboradors com dels anunciants del setmanari, no feien ús del seu segon cognom, aleshores, ha sigut una altra recerca afegida per identificar-los el més aviat i el més cert possible.

Tanmateix, i on s'ha estat més temps treballant per a obtindre la màxima informació ha sigut en l'Arxiu Històric de la Comunitat Valenciana (AHCV),AVINGUDA de Campanar, 32. A través de M.ª José Cubells, ens va connectar per arribar a aquesta institució i a l'arxiu de la Cambra de Comerç. En aquest arxiu hem hagut de recórrer en moments puntuals al seu Director Javier Sánchez Portas, però sobretot, al tècnic Jaume Ferriols Segrelles, el qual ens matisà certs referents. Però també, hem de considerar i agrair a tot l'equip en general de la Cambra per l'atenció i per tindre un tracte preferent, sempre disposats a les demandes, preguntes i dubtes. En aquesta fundació ens cal dir que el temps invertit en la recerca, va ser al voltant de les setze setmanes, anant quasi tots el dies de matí, recopilant dades, dates i adreces, és a dir, tot un seguiment.

Per què aquesta raó? Perquè les actes de Matrícula d'empreses, no tenen cap índex, ni cap catalogació, ni referent que ens pugui orientar i per tant tot allò no s'acabava mai, perquè com s'ha dit, no hi ha coeficient, ni res orientatiu. Aleshores calia mirar pàgina a pàgina, casella a casella per a trobar el comerç, el taller, el magatzem, el negoci, la fàbrica i el carrer, la plaça, la carretera, el camí o la pedania, on es podia trobar-hi algun referent, que ens permeteren localitzar el reclam publicitari del setmanari, com ara. el nom, l'adreça i la indústria que exerceix, que en aquest apartat, per exemple, estava fiscalitzat per les eines i la seua forma, per les seues dimensions, pel

nombre dels atuells, els jocs de batre i la seua grandària, els aparells i la seua potència (HP), també pels objectes contenidors i el seu volum, el tipus de transport i el nombre de cavalls, tant si ho era de sang o mecànic.

Així mateix, com també el tipus de comercialització que exercia el comerç al·ludit, per exemple, si la classe de venda era a l'engròs o a la menuda, en definitiva tot ben comptabilitzat, amb el seu número de registre en Hisenda, número del rebut de pagament del talonari, però sense cap ordre o referència. Hem de dir que ens hem passat pàgina a pàgina les cinc actes de Matrícula d'empresa dels anys 1930, 1931, 1932, 1933 i 1934, en què cada acta consta més o menys 900 pàgines, que cal observar al més aviat possible per les dues cares, per a extreure el nom o l'adreça de l'anunciat en el setmanari, per a poder completar veritablement l'autor o propietari de l'anunci.

Ara mateix, pel tercer capítol de la nostra recerca s'hi està abordant una part de la cultura escrita que es manifestà en diversos períodes o etapes. Des de finals del segle XVIII fins al tombat del segle XIX, per a després engegar amb la normalització narrativa fins l'acabament de la Segona República.

En aquest punt s'ha volgut localitzar i atestar la nombrosa publicació periodística al voltant del valencianisme, com des de les agrupacions, les associacions i els partits polítics afins al valencianisme. Òbviament s'ha fet una tria de la premsa per la profusa quantitat d'exemplars, sobretot per focalitzar la gran difusió de la premsa satírica, la qual cosa llevat d'algun setmanari, revista, fullet o pamflet, s'ha escollit el que millor s'ajustava al nostre propòsit, per exemple, *La Traca* i *El Tio Cuc*, que són possiblement les excepcions.

Així mateix el gros i la clau de l'exposició cal cercar-la en la dinamització de la premsa periòdica i les revistes des de començaments del segle XX, per la profusió de la llengua. Tot i guardant certa connexió periodística amb la ciutat de Castelló de la Plana, com també amb la ciutat d'Alacant, com s'ha esmenat per una publicació alacantina molt emblemàtica d'aquell període.

També s'ha volgut aprofundir i notificar el moviment social, com dels col·lectius professionals i culturals pel redreçament. Aquest desenvolupat des de les agrupacions culturals i professionals, les associacions i els partits polítics envers al valencianisme. Ens cal recalcar que en aquest procés de recerca s'han trobat tot un munt de col·laboradors, articulistes, periodistes, escriptors molt nombrós i que de vegades es trobaran creuats en distintes editorials, tot i que, gairebé sempre afins al seu idealisme i al seu tarannà, però no sempre fou continu i ni lineal, perquè alguns d'ells per diversos supòsits i perquè al llarg de trenta o quaranta anys hi hagueren canvis diversos i de tota índole tant dels estructurals, socials, polítics o econòmics. Seria aquest un altre apartat on esbrinar. Tanmateix amb tot també s'ha notificat la premsa periòdica capdavantera de la ciutat de València

En aquest procés d'identificació personal, sobretot, per al capítol de *Dramatis Personae*, on els col·laboradors que publicaren algun o alguns dels articles puntuals que ens han quedat reflectits en el setmanari per la seua aportació molt puntual, per diverses circumstàncies, com ara per l'interès del tema en qüestió, o, pel deler de contribuir personalment i/o professionalment en deixar la seua empremta amb l'aportació d'interès pel lector valencianista. Però en aquest punt, quan de l'articulista en qüestió no s'han trobat ni dades ni referències de cap mena, pels motius varis, per exemple, l'investigat no ha pertangut a cap associació, ni grup polític o, no ha col·laborat en un altre mitjà d'informació, o simplement va canviar de localitat de residència. Malgrat d'açò s'ha passat a localitzar algun familiar pels cognoms, també pel seu ofici i en últim cas ens ha calgut anar-hi als cementeris, la qual cosa, sol ser bastant habitual en la recerca per l'últim testimoni del

finat, una mena de que ens consta que va existir en un temps i només s'ha pogut afegir al treball d'investigació les seues dates.

Per tant, en els cementeris de València i pedanies, s'ha trobat alguns d'ells, però amb l'ajut dels responsables d'aquests centres s'ha fet la recerca més assequible per la ubicació exacta de la làpida o el panteó familiar. En València ens ha ajudat el personal d'administració, han sigut els funcionaris: Carolina Rubio Hernández i Rafael Escribano Redondo i en les pedanies ens ha ajudat el jardiner Pau Capdevila, sobretot per als cementeris de Massarrojos i de Campanar, però també s'ha tingut que recorre a la informació dels cementeris de Benimaclet, Benimamet i el Cabanyal. No obstant ens queda per esbrinar el del Grau de València, Burjassot, Godella i Montcada.

Bibliografía

- AGRAMUNT LACRUZ, Francisco: *Diccionario de Artistas Valencianos del siglo XX*. Tomo III N-Z Anexo: Voces añadidas índices temáticos. Albatros València, 1999.
- AGRAMUNT LACRUZ, Francisco: *Arte y represión en la Guerra Civil Española. Artistas en checas, cárceles y campos de concentración*. Generalitat Valenciana. Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo. Estudios de Arte. núm. 15. València, 2005.
- AGRAMUNT LACRUZ, Francisco: *La Vanguardia artística valenciana de los años treinta*. Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Esport. Biblioteca Valenciana. 2005.
- AGULLÓ DÍAZ, Carmen: *Escola i República. La Vall d'Albaida 1931-1939*. Història Local / 17 Diputació de València. València, 1994.
- AGULLÓ DÍAZ, M.^a del Carmen en *La renovació pedagògica. Comunicacions de les XVI Jornades d'Història de l'Educació dels Països Catalans*. CCG, Edicions. Col·lecció Joan Puigbert, Girona, 2003. «Els que mantingueren encesa la flama: Antoni Vallet Caudelí i el valencià a l'escola», pàgs. 223-234.
- ALARTE, Josep en *Memoria Gráfica de Valencia. Levante El Mercantil Valenciano* Edita Premsa Valenciana, S. A. Patrocina Peugeot, València, 1998 «Capítol 6 El Carrer de les Barques» pàgs. 69-80, pàg. 70.
- ALMELA COTS, Joan Miquel: *Valeriano Bosch (Ondara, 1853 - València, 1931) Vida, obra i família d'un general al servei de l'Administració Militar*. Ondara personatges i fets. Textos: Joan Miquel Almela Cots i Vicent Ortuño Ginestar. Col·lecció L'Entorn. Associació Cultural Ocell. Col·laboren Ajuntament d'Ondara. Edicions 96. Ondara, 2015.
- ALONSO, Vicent: *La trajectòria intel·lectual d'Ernest Martínez Ferrando*. Quaderns 3 i 4. Eliseu Climent, editor. València, 1992.
- ALPERA, Lluís: *Sobre poetas valencianos i altres escrits*. Pròleg d'Àlex Broch Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» Primera edició. Biblioteca Serra d'Or. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1990.
- ÁLAMO, Manuel del i PITARCH NAVARRO, Albert: *Cuatro paseos por la Ciudad de València*. Carena, editors. L'Elia, 2011.
- ÁLVAREZ RUBIO, Amparo; BALLESTER RODRÍGUEZ, Beatriz; GARCIA MONERRIS, Carmen; FERRER ÁLVAREZ, Mireia i CLIMENT VIGUER, Susana: *Valencia Industrial: Las Fundiciones*. Colección «Imatges», 3, Ajuntament de València, València, 2001.
- AMORÓS HERNÁNDEZ, Alejandro en *Torrens 13*, (2003) Estudis i Investigació de Torrent i Comarca. Publicació de l'Arxiu, Biblioteca i Museu de l'Ajuntament de Torrent. «El molí de Daroqui a l'època elèctrica», pàgs. 193-204.

- ARACIL, Rafael; GARCIA BONAFÉ, M. (Eds.): *Lecturas de historia económica de España-2 Siglo XX*. «1.3 La política económica de la Dictadura (I): una visión optimista, por Juan Velarde Fuertes», pàgs. 29-38. Epílogo de los Editores Siglos XVIII-XX. Oikos-Tau. Ediciones Vilassar de Mar. Barcelona, 1977.
- ARAZO, M.ª Àngeles: *Valencia vívida*. Fotografies: Arxiu J. Huguet - Nacho Ruiz. Carena, editors, S. L., València, 2013.
- ARCHILÉS CARDONA, Ferran (ed.) *La regió de l'Exposició La societat valenciana de 1909*. PUV, València, 2011.
- ARIAS, Fernando: *La Valencia de los años 30. Entre el paraíso y el infierno*. Ajuntament de València, València, 1996.
- AZNAR SOLER, Manuel; BLASCO, Ricard: *La política cultural al País Valencià 1927/1939*. Col·lecció Politècnica/18, Institució Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1985.
- BALDÓ LACOMBA, Marc: *La Revolución industrial*. Historia Universal Contemporanea Editorial Síntesis, Madrid, 1993.
- BALDÓ, Marc i MANCEBO, M.ª Fernanda: *Migraciones & Exilios 2*, pàgs. 123-130. UNED. Madrid, 2001.
- BALLESTER, Josep: *Anuari 93. De l'Agrupació Borrianenca de Cultura. Revista de recerca humanística i científica*. Núm. IV Any 1993 «La trajectòria literària de Francesc Almela i Vives a la postguerra», pàgs. 75-84.
- BARONA, Josep Lluís en Ferran Archilés Cardona (ed.): *La regió de l'Exposició. La societat valenciana de 1909*. PUV, València, 2011 «Ciència i sanitat en la València de l'Exposició Regional», pàgs. 147-168.
- BAYDAL SALA, Vicent: *Els valencians, des de quan són valencians?* Recerca i pensament 81. Editorial Afers Catarroja-Barcelona, 2016.
- BERAMENDI, Justo G.; MÁIZ, Ramón (comps.): *Los nacionalismos en la España de la II República*, Siglo XXI, Madrid, 1991.
- BLASCO, Ricard en *L'Avenç*, núm. 15 (1979) «La proclamació de la República a València», pàgs. 41-51. Barcelona.
- BOSCH, Aurora, CERVERA, Ana M.^a, COMES, Vicent i GIRONA, Albert: *Estudios sobre la Segunda República*. Edicions Alfons el Magnànim, IVEI, Generalitat Valenciana. Diputació Provincial de València, València, 1992.
- CABANA I VANCELLS, Francesc: *Els anys de l'estraperlo. Cròniques d'un possible empresari barceloní, 1939-1954*. Proa, Barcelona, 2005.
- CALATAYUD GINER, Salvador en Paul Preston e Ismael Saz (Eds.): *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria Valencia (1808-1975)* Biblioteca Nueva, Universitat de València, València, 2001. «Economía en transformación. Agricultura e industria en la época contemporánea (1800-1950)», pàgs. 163-200.
- CAMPOS, Presentació; GENOVÉS, Vicent i GÓMEZ NADAL, Emili: *El valencià Jaume Rasquí Gobernador del Plata (1557-1559)* Introducció i edició de Manuel Ardit. Pròleg d'Alfons Cucó. Generalitat Valenciana. Comissió per al V Centenari del Descobriment d'Amèrica. València, 1987.
- CARBÓ, Ferran, en *Caplletra 16*. (Primavera 1994) València. «Carles Salvador en la cruïlla de la recuperació poètica valenciana», pàgs. 167-182.
- CARLES LAÍNEZ, Josep. Edit.: *Francesc Almela i Vives. Escritos taurinos*. Letra y Toro. Diputació de València. València, 2005.
- CARNERO, Teresa i PALAFOX, Jordi «País Valenciano», pàgs. 685-718, en *España Autonomías*, dirigido por Juan Pablo Fusi. Espanya, Tomo V, Espasa-Calpe, S.A. Madrid, 1989, pàg. 710.
- CASANOVA, Emili, en *SAÓ Any. XXX*. Núm. 310. Octubre 2006. València «Manuel Sanchis Guarner, estudios del valencià», pàgs. 22-25.
- CASTELLÓ, Gonçal: *La clau d'un temps*. Ed. Prometeo, València, 1982.

- CERDÀ I RICHART, B.: *Guia Comercial i Industrial de València i la seua província. Any 1930. Consultori Mercantil (oficina tècnica d'assessorament comercial i industrial)*. Passeig Isabel II, Alacant, telèfon 211. Impremta «Lucentum», sant Ferran, 28 Alacant.
- CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel: *El bilingüisme valencià Nicolau Primitiu Gómez-Serrano València 1936*. Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés. Xàtiva, 2003.
- CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel: *Nicolau Primitiu. La llengua valenciana a l'escola 1936*. Col·lecció «Quaderns divulgatius», núm. 8. Servei de Publicacions de l'Ajuntament d'Ontinyent. Crea 2 Estudios Ontinyent, 2004.
- CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel: *Les Normes de Castelló. L'interés per la llengua dels valencians al segle XX*. Col·lecció Recerca 6. Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL), València, 2007.
- CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel: *Enric Valor Estudi i compromís per la llengua*. Col·lecció Recerca 12. AVL, València, 2011.
- CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel: *Epistolari (1925-1968) Nicolau Primitiu Gómez Serrano. Emili Gómez Nadal*. Biblioteca Valenciana. Nicolau Primitiu col·lecció. Edició, estudi i notes de Josep Daniel Climent. Presentació de Francesc Pérez Moragón. Generalitat Valenciana. Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. VALÈNCIA, 2014.
- CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel: *L'obra periodística d'Enric Valor (1931-2000)* Col·lecció Recerca 19. Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL), València, 2015.
- CODINA BAS, Juan Bautista: *La glorieta de Francisco Almela y Vives. Vinaròs, 1901-València, 1967*. Biblioteca Valenciana. Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura i Esport. Premio de Ensayo de la Generalitat 2007, en la modalidad en castellano. València, 2008.
- COLOMER I FERRÀNDIZ, Agustí. *Temps d'acció. Acció Nacionalista Valenciana (1933-1936)*. Col·lecció Francesc Ferrer Pastor *Investigació*, 16. XIII Premi Francesc Ferrer Pastor d'Investigació 2006. Editorial Denes, 46200 Paiporta / València 2007.
- COLOMER FERRÀNDIZ, Agustí en *Enric Valor El valor de les paraules*. AVL, València, 2011. «*El Camí*», pàgs. 277-278. Amb la col·laboració de Universitat de València. CAM Caja Mediterráneo Obras Sociales. Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2011.
- COLOMER FERRÀNDIZ, Agustí en *Enric Valor El valor de les paraules*. «Més de 20.000 valencians, seguint les directrius del Concili Vaticà II, demanen l'ús de la seua llengua als actes religiosos. Impremta Ferma, 1965», pàgs. 300-302. Amb la col·laboració de Universitat de València. CAM Caja Mediterráneo Obras Sociales. Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2011.
- CORTÉS, Santi: *El valencianisme republicà a l'exili* Pròleg d'Albert Manent. Generalitat Valenciana, Comissió per al V Centenari del Descobriment d'Amèrica Encontre de dos mons. València, 1993.
- CORTÉS, Santi: *Manuel Sanchis Guarner (1911-1981) Una vida per al diàleg*. Presentació d'Antoni Ferrando. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana Publicacions de l'Abadia de Montserrat València/Barcelona, 2002.
- CORTÉS, Santi: *Ensenyament i resistència cultural Els Cursos de Llengua de Lo Rat Penat (1949-1975)* XII Premi Francesc Ferrer Pastor d'Investigació 2005. Denes, Paiporta, 2006.
- CORTÉS CARRERES, Santi: *Enric Soler i Godes: Una aproximació bibliogràfica (1923-1993): Nova antologia d'articles*. Estudi preliminar, recopilació, selecció i notes de Santi Cortés. Publicacions de la Universitat Jaume I. Fundació Càtedra Enric Soler i Godes. Castelló de la Plana, 2013.
- CRUZ OROZCO, Juan Ignacio: *Maestros y colegios en el exilio de 1939*. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València, València, 2004.
- CUCÓ, Alfons: *País i Estat: La qüestió valenciana*. Eliseu Climent, Editor València, 1989.
- CUCÓ, Alfons i BLASCO, Ricard. *El Pensament valencianista (1868 -1939)*. Antologia. Biblioteca dels Clàssics del Nacionalisme Català, 28. Edicions de La Magrana, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1992.
- CUCÓ, Alfons: *El valencianisme polític 1874-1939*. Segona edició ampliada i revisada Editorial Afers, Catarroja-Barcelona, 1999.
- DICCIONARI de la Literatura Catalana. Director. Àlex Broch. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2008

- DD. AA.: Publicacions dels Cursos de Llengua i Literatura Valenciana de «Lo Rat Penat», *Mossèn Alcover i el País Valencià per Francesc de B. Moll*. Conferència pronunciada amb motiu de la clausura dels Cursos de Llengua i Literatura Valenciana de «Lo Rat-Penat» el dia 18 de juny de 1961. Per Francesc de B. Moll. núm. 10 València, 1962.
- DD. AA.: *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, n.º 1. Universitat de València. Facultat de Geografia i Història Departament d'Història Contemporània. Consell de redacció: Joan Brines i Blasco, Teresa Carnero Arbat, Pedro Ruiz Torres i Maria Luisa Villora Reyero. Alfons Cucó i Giner, J. A. Martínez i Serrano i Vicent Soler. «Classe dominant i actituds nacionals al País Valencià (1875-1930)». Aportacions per a un debat, pàgs. 403-422. Servei de Publicacions Universitat de València, València, 1979.
- DD. AA.: *La II República. Una esperanza frustrada*. Actas del Congreso València Capital de la República (Abril 1986), Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1987.
- DD. AA.: *Antologia dels poetes valencians III El segle XX* Primera Part. Introducció i selecció d'Eduard J. Verger. Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació 1988. Biblioteca d'autors valencians /15. Col·lecció dirigida per Joan Fuster. València, 1989.
- DD. AA.: *Miscel·lània Sanchis Guarner* A cura d'Antoni Ferrando. Volum I. Biblioteca «Abat Oliba», 110. Departament de Filologia Catalana (Universitat de València) Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992. Josep Ballester: «Entre lai i èdip: a propòsit de l'enfrontament generacional en la postguerra al País Valencià», pàgs. 225-239 i Mikel de Epalza: «Els Berbers i l'arabització del País Valencià», pàgs. 467-492.
- DD. AA.: *Miscel·lània Sanchis Guarner* A cura d'Antoni Ferrando. Volum III. Biblioteca «Abat Oliba», 110. Departament de Filologia Catalana (Universitat de València) Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992. Vicent Simbor: «Un avantguardisme poètic valencià?», pàgs.275-297.
- DD.AA.: *Historia de la Naranja Levante El Mercantil Valenciano* Prensa Valenciana, València, 1990
- DD. AA.: *Manuel Sanchis Guarner: el compromís cívic d'un filòleg*. Edició a cura d'Antoni Ferrando i de Francesc Pérez i Moragón. Universitat de València. València, 1998.
- DD. AA.: AGUILERA CERNI, Vicent; AGRAMUNT LACRUZ, Francesc; CASTAÑER LÓPEZ, Xesqui; BLASCO CARRASCOSA, Juan Ángel; PEÑIN IBÁÑEZ, Alberto; TOMÁS FERRÉ, Facundo; ALCAIDE, José Luis; BENLLOCH, Pep. *Arte Valenciano Años 30*. Consell Valencià de Cultura, Generalitat Valenciana, València, 1998 «Diccionari Biogràfic de Francesc Agramunt», pàgs. 233-316.
- DD. AA.: *Les literatures catalana i francesa: Postguerra i Engagement*. A cura de Ferran Carbó, Dolores Jiménez, Elena Real i Ramon X. Rosselló. Biblioteca Abat Oliba, 228. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 2000. Josep Massot i Muntaner «Joan Estelrich i la propaganda franquista a París (1939-1942)», pàgs. 261-295.
- DD. AA.: *Nou Diccioniari 62 de la Literatura Catalana*. Director Enric Bou. Edicions 62, Barcelona, 2000.
- DD. AA.: *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes* (València, 18-21 d'abril de 2001) Congrés dedicat a Joan Coromines i Antoni Badia Margarit. Edició a cura d'Emili Casanova i Vicenç M. Rosselló, Universitat de València. Denes Editorial, València. 2002.
- DD. AA.: *Nicolau Primitiu i València. Treballar, persistir, esperar...* Antoni Atienza, Àngel-Vicent Calpe i Climent, Francesc Roca i Traver, Daniel Sala, Manuel Casaña Taroncher i Felip Bens. Associació d'Escriptors en Llengua valenciana. L'Oronella. Lo Rat Penat. Col·lecció Els fanals de la Terra n.º 8. València Ciutat, 2003.
- DD. AA.: *Quinze poetes valencians del segle XX*. Estudi introductori i selecció: Ferran Carbó. Propostes didàctiques: Santi Cortés, Àurea Garcia, Salvador Palazon i Anna Rodrigo. Edicions Brosquil, València, 2005.
- DD. AA.: GRAN ENCICLOPEDIA de la COMUNIDAD VALENCIANA. Editorial Premsa Valenciana. Levante Mercantil Valenciano Tráginers, 7 46007 València. Direcció Manuel Cerdà. Col·laboradors:

- Conselleria de Cultura-Generalitat Valenciana. València Terra i Mar-Diputació de València. Universitat de València CONSUM. València, 2005.
- DD. AA.: *El valencianisme polític Homenatge a Alfons Cucó*. Vol. XXI. Afers 55, Fulls de recerca i pensament. Agustí Colomer: «El setmanari valencianista *Acció* davant el feixisme», pàgs.631-644, pàg.634. Catarroja, 2006.
 - DD. AA.: *En defensa de la cultura: València, capital de la República (1936-1937)*. La Nau-Universitat de València. Del 31 de gener de març de 2008. Universitat de València, 25 anys Lafundació, Bancaixa, Ajuntament de València, València, 2008.
 - DD. AA.: *Operació Stanbrook*. Associació Stanbrook, L'Eixam edicions, Tavernes Blanques 2016. Laura Gassó «Breus apunts i testimonis històrics», pàgs. 15-58. «Llista de passatgers de l'Stanbrook», pàgs. 136-164, pàg. 159.
 - DOLÇ I GASTALDO, Mavi: en *Treballs de Comunicació* 5 Octubre 1994. Societat Catalana de Comunicació. Treballs d'Història de la premsa: premsa valenciana. «El Camí Setmanari valencianista. Ciutat de València (1932-1934)», pàgs. 151-168.
 - DOMÉNECH ZORNOSO, Josep Lluís; BUCHÓN TOMÁS, Joan Carles: *Normes del 32. Ara i ací. Llei d'ús i ensenyament del valencià*. Congrés homenatge de FETE-UGT PV. «Passat, present i futur del valencià a l'Escola». ARP La Milotxa. La Vila Joiosa, 21 i 22 de novembre de 2008 i el núm. 25 del 2011.
 - ESPINÓS I QUERO, Antoni i POLO VILLASEÑOR, Fernando: *Prensa periódica a la Marina Alta (1861-1935)*. Publicacions del M. I. Ajuntament de Xàbia, Xàbia., 1984.
 - FABRA I SÁNCHEZ, Miquel Àngel: *El País Valencià (1939-1959): autarquia i industrialització*. Publicacions de la Universitat de València, Col·lecció Oberta. Sèrie Història. 8, València, 2000.
 - FERNÁNDEZ, Gumersindo i IBÁÑEZ, Enrique: *Comercios históricos de València*. Carena, editors. València, 2014.
 - FERNANDEZ SORIA, Juan Manuel i AGULLÓ DÍAZ, M.^a del Carmen: *Maestros valencianos bajo el franquismo. La depuración del Magisterio: 1939-1944*. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València. València, 1999.
 - FERRANDO, Antoni en *Josep Giner, Precursor de la Romanística Valenciana*. Edició a cura d'Emili Casanova, Editorial Denes, València, 2010 «La trajectòria biogràfica i intel·lectual de Josep Giner i Marco (1912-1996)», pàgs. 21-50.
 - FERRANDO BADIA, Joan: *La Primera República espanyola*. Historia política-parlamentaria de la República de 1873. Editorial Cuadernos para el Dialogo, S.A. Edicusa, Madrid, 1973.
 - FERRER, Enric: *Literatura i societat País Valencià, segle XX.*, Eliseu Climent, editor. València, 1981.
 - FERRUS PERIS, Wilson: *Mestres i escoles a l'Horta sud, 1936-1939*. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València, València, 2015.
 - FRANCH I FERRER, Vicent: *El Nacionalisme agrarista valencià (1918-1923)* L'aportació de Vicent Tomàs i Martí (1898-1924) al nacionalisme valencià. Volum I. Editorial Prometeo, València, 1980.
 - FUENTES QUINTANA, Enrique (Director): *Economía y economistas españoles 6. La modernización de los estudios de economía*. Fundación de las Cajas de Ahorros Confederadas. Para la Investigación Económica y Social. Galaxia Gutenberg. Círculo de Lectores. Primera edición. Barcelona, 2001.
 - GARCIA, Alfonso en Investigació: «Enric Valor, periodista» en *Levante El Mercantil Valenciano*. Suplement Postdata, pàg. 3. 25/09/2015.
 - GARCIA, Manuel en *Canelobre*, núm. 20/21 Primavera/Verano 1991. «Alicantinos en el exilio (1939-75)», pàgs. 16-239.
 - GARCIA, Manuel. (ed.) *Exiliados. La emigración cultural valenciana (Siglos XVI-XX)*. Vols. I, II i III. Col·lecció Homenatge. Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura. València, 1995.
 - GARCÍA CARRIÓN, Marta: *La regió en la pantalla El cinema i la identitat dels valencians*. Editorial Afers Catarroja-Barcelona, 2015.

- GARCÍA ESPARZA, Juan A.: Tesis doctoral: *El descubrimiento cultural de la arquitectura popular en España. Alfredo Baeschlin (1883-1964) y el influjo centroeuropeo*. Dirigida por: Dr. D. Joan Mateu Bellés y el Dr. D. Francisco Taberner Pastor. València, 2011.
- GARCIA GRAU, Manuel: *Poètiques i voluntats per a una societat perifèrica: (nord del País Valencià, 1933-1966)*. Pròleg de Vicent Pitarch i Almela. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1994.
- GARCÍA MADRID, Antonio: *Mestres, escoles i periòdics. Documentació del primer moviment Freinetià a l'arxiu d'Enric Soler i Godes*. Traducció de Rubén Luzón. Publicacions de la Universitat Jaume I (UJI). Fundació Càtedra Enric Soler i Godes. Castelló de la Plana, 2013.
- GARCIA-OLIVER, Ferran en *L'Espill*, núm. 40, (2012) PUV i Edicions Tres i Quatre «El camp ho va ser tot, al País Valencià: història i literatura», pàgs. 77-90, pàg. 79.
- GASCÓN PELEGRÍ, Vicente: *Prohombres Valencianos en los últimos cien años, 1878-1978*. Monografías del Centenario 1878-1978. Caja de Ahorros de València, València, 1978. «Almela i Vives, Francesc. Escriptor i Poeta», pàgs. 41-43.
- GINÉS I SÀNCHEZ, Andreu: *La instauració del franquisme al País Valencià*. PUV, València, 2010.
- GIRONA ALBUIXEC, Albert: *Guerra i revolució al País Valencià (1936-1939)*. Eliseu Climent. Núm. 8 Biblioteca d'estudis i investigacions Tres i Quatre. Primera edició. València, 1986.
- GIRONA ALBUIXEC, Albert: «La clase dominante valenciana en los años 30», pàgs.145-215 i «Entramado patronal y movilización burgueas», pàgs. 185-215, en Aurora Bosch, Ana M.ª Cervera i Vicent Comes: *Estudios sobre la Segunda República*. Edicions Alfons el Magnànim, IVEI, Generalitat Valenciana, Diputació Provincial de València, València, 1993.
- GOERLICH, Daniel Banito: *La Arquitectura del Eclecticismo en València. Vertientes de la arquitectura valenciana entre 1875 y 1925*. Ajuntament de València, València, 1992.
- GÓMEZ I NADAL, Emili: *Articles (1930-1939) El País Valencià i els altres*. Ed. Alfons el Magnànim. València, 1990.
- GÓMEZ-SENENT, Carme i CLIMENT, Josep Daniel (coord.) en *Nicolau Primitiu i La Guerra Civil 1936-1939*. Pentagraf editorial, Biblioteca Valenciana, València, 2006. «Nicolau Primitiu i la Guerra Civil», pàgs. 13-32.
- GRAN ENCICLOPEDIA de la COMUNIDAD VALENCIANA. Editorial Premsa Valenciana. Levante Mercantil Valenciano Tráginers, 7 46007 València. Direcció Manuel Cerdà. Col·laboradors: Conselleria de Cultura-Generalitat Valenciana. València Terra i Mar-Diputació de València. Universitat de València CONSUM. 2005.
- GRANELL, Marc; BELTRAN, Adolf: *Antologia d'escriptors valencians. 2*. Gregal Llibres. Consorci d'editors valencians S.A. València, 1985.
- GUILLÉN I ALAPONT, Ramon: *La tasca valencianista de Pasqual Asins i Lerma*. Premis «Vila de Catarroja», 1983. Ajuntament de Catarroja. 1984.
- HEBENSTREIT, Maria: *La opsi3n al franquismo en Puerto de Sagunto (1958-1977)*. PUV, Universitat de València, València, 2014.
- IGUAL ÚBEDA, Antoni: en *Cultura Valenciana*. Any V (1930) Quadern II «D'Història i Art. Un artista i una obra», pàgs. 91-96. València, 1930.
- IGUAL ÚBEDA, Antoni: en *Valencia Atracci3n*. «En la muerte de un gran valenciano de corazón. El marqués de Lozoya», pàgs. 12-13. València, 1978.
- JORDÀ BORRELL, Rosa M.^a: *La Industria en el desarrollo del Area Metropolitana de Valencia*. Universitat de València. Secció de Geografia Instituci3 Valenciana d'Estudis i Investigaci3 Universidad de Sevilla Càtedra de Geografia. Aquest llibre constitueix la tesi doctoral de l'autora, llegida en el Departament de Geografia de la Facultat de Geografia i Història de València el 8 de juliol de 1982. València, 1986.
- JUTGLAR BERNAUS, Antoni: *Federalismo y Revoluci3n. Las ideas sociles de Pi i Margall*. Proleg de Carles Seco Serrano. Universitat de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres. Publicacions de la Càtedra d'Història General d'Espanya, Barcelona, 1966.

- LAGUNA PLATERO, Antoni: *Història del periodismo valenciano. 200 años en primera plana*. Generalitat Valenciana, València, 1990.
- LÓPEZ LITA, Rafael: «La publicidad como fuente de financiación», pàgs. 439-450, en A. Laguna i A. López, Editors: *Dos-cents anys de Premsa Valenciana*, Publicacions de la Generalitat Valenciana, València, 1992.
- LÓPEZ-PAMPLÓ, Gonçal en Teodor Llorente, cent anys després Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. «Symphosia Philologica», 23, Alacant, 2012. Edició a cura de Rafael Roca «La conferència «Llorente i els infants» de Carles Salvador (1948). Estudi i transcripció», pàgs. 153-208.
- LLOPIS ALONSO, Amando (VTiM arqtes.); PERDIGÓN FERNÁNDEZ, Luis: *Cartografía histórica de la Ciudad de València (1608-1944)*. 4.ª ed. Ampliada. Libro + USB con los planos. Editorial Universitat Politècnica de València, València, 2016.
- LLUCH I MARTÍN, Ernest: *La via valenciana*. Introducció, epíleg i bibliografia de Vicent Soler. Tercera edició revisada. Editorial Afers, Catarroja-Barcelona, 2003.
- MANSANET I BOÏGUES, Víctor: en *Congrés Internacional de Toponimia i Onomàstica Catalanes*. (València, 18-21 d'abril de 2001) Congrés dedicat a Joan Coromines i Antoni M.ª Badia Margarit. Edició a cura d'Emili Casanova i Vicenç M. Rosselló. Edita Denes Universitat de València. València, 2002 4. Literatura i Onomàstica «Els pseudònims literaris i periodístics», pàgs. 621-642.
- MARQUÉS, Josep Vicent.: «Derecha Regional Valenciana: les condicions de possibilitat d'un grup polític», en *Arguments*, 1 (1974) El País Valencià 1931-1939. L'Estel, València pàgs. 97-130, pàg. 100 i 113.
- MARTÍ SORO, José: *Crònica del Ateneo Mercantil (1879-1978)*. Papereria Vila, València, 1979.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Ernest: *Narracions*. Introducció de Josep Piera. Institució Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació Biblioteca d'Autors Valencians Col·lecció dirigida per Joan Fuster. Textos revisats i corregits per Eduard J. Verger. 2.ª Edició. València, 1985.
- MARTÍNEZ, Ángel i GIMÉNEZ, Andrés: *La Valencia desaparecida* 1 i 2. Tempore, Madrid, 2015.
- MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc Andreu: *Desarrollo y crecimiento La industrialización valenciana 1834-1914*. Generalitat Valenciana. Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme, València, 1995.
- MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc en Ferran Archilés Cardona (ed.): *La regió de l'Exposició La societat valenciana de 1909*. PUV, València, 2011. «Concierto moruno: Marroc i la febre imperialista des de la perspectiva de l'Exposició Regional de València de 1909», pàgs. 193-222.
- MARTÍNEZ SANCHIS, Francesc: *La revista Saó (1976-1987) Cristians i esquerrans nacionalistes*. Universitat de València PUV. València, 2016.
- MARTÍNEZ SERRANO, Josep Antoni: *La Formación de la Industria Valenciana, 1880-1913*. Tesis Doctoral dirigida por el Profesor Dr. D. Angel Viñas Martín. Universidad de València, Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales, València, 1977.
- MARTÍNEZ SERRANO, J. A.; REIG MARTÍNEZ, Ernest i SOLER MARCO, Vicent, *Evolución de la economía valenciana, 1878-1978*. Caja de Ahorros de València, València, 1978.
- MARTÍNEZ SERRANO, J. A., REIG, E., SOLER, V. [et al.], *Introducció a l'economia del País Valencià*. Tres i Quatre, València, 1980.
- MASPONS I ANGLASELL, Francesc: *L'Home la Nació i l'estat*. Edicions d'Aportació Catalana. Barcelona, 1963.
- MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro i AGULLÓ DÍAZ, M.^a del Carmen: *La Renovació pedagògica al País Valencià. L'avantguarda d'un procés històric*. Edita Universitat de València. Dept. Educació Comparada i Història de l'Educació, València, 2004.
- MESSEGUER, Lluís i CORTÉS, Santi (a cura): *Enric Soler i Godes: L'escola i la cultura. Antologia de textos*. Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2001.
- MILLO, Llorenç: *Carrers i racons de València*. Impremta Nàcher, València, 1980.
- OLIVA, Lúcia en *Historia y Vida*, núm. 537 (2012) «La Niña de sus ojos», pàgs. 56-65, pàg. 63.

- ORTUÑO GINESTAR, Vicent; VAQUER BOSCH, David.: *Miquel Vaquer Calumarte (Ondara, 1910 - València, 1988). La descoberta d'un pintor ondarenc*. Ondara personatges i fets. Col·lecció: L'entorn. Associació Cultural L'Ocell. Col·labora: Ajuntament d'Ondara, Regidoria de Cultura i Joventut. Edicions 96, Ondara, 2016.
- PALAFOX, Jordi (ed.): *Los años 30: Crisis económica y derecha valenciana*. Edita: Almudin, València, 1980.
- PALAFOX GAMIR, Jordi: *Les propostes dels grups econòmics del PV davant la crisi dels anys 30*. Publicacions de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País, València, 1982.
- PALAFOX GAMIR, Jordi en Enrique Fuentes Quintana (Director Economía y economistas españoles 6 *La modernización de los estudios de economía*. Fundación de las Cajas de Ahorros Confederadas Para la Investigación Económica y Social. Galaxia Gutenberg, Circulo de Lectores, Barcelona, 2001. «El Centro de Estudios Economicos Valencianos. Román Perpiñà Grau: del fomento de la industrialización competitiva al estudio de los desequilibrios regionales» pàgs. 737-762.
- PANIAGUA, Javier; PIQUERAS, José A.: *Diccionario Biográfico de políticos valencianos 1810-2006*. Segunda edición corregida y aumentada. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València. Fundació Institut d'Història Social. Centre Francesc Tomàs i Valiente. UNED Alzira-València, 2006.
- PÉREZ I MORAGÓN, Francesc: En *TRELLAT*, núm. 3, «D'ahir i d'avui», pàgs. 79-87. València, 1980.
- PÉREZ I MORAGÓN, Francesc: *Les Normes de Castelló*. 3 i 4, València, 1982.
- PÉREZ I MORAGÓN, FRANCESC en *Nicolau Primitiu i la Guerra Civil.1936-1939*. Pentagraf Editorial, València, 2006. «Emili Gómez i Nadal», pàgs. 159-182, pàg. 160.
- PÉREZ SILVESTRE, Oscar en *Enric Valor El valor de les paraules*. AVL, València, 2010. ««Enric Valor i la cultura en valencià en l'Alacant de la Segona República», pàgs. 29-45.
- PERPIÑÀ GRAU, Roman: *De economía critica (1930-1936)* Institució Alfons el Magnànim, València, 1982.
- PICÓ, Maria Josep en *L'Espill*, núm. 40, PUV i Tres i Quatre (2012) «Camp i ciutat al País Valencià, fa mig segle i ara (1962)», pàgs. 99-106, pàg. 99.
- PICÓ LÓPEZ, Josep, en *Revista Internacional de Sociologia*, n.º 15, juliol, Vol. 33 (1975) Institut Balmes, Madrid. «La burgesia valenciana en la segunda mitad del siglo XIX», pàgs. 115-118, pàg. 117.
- PICÓ LÓPEZ, Josep: *Empresario e Industrialización. El caso valenciano* Editorial Tecnos. Colección de Ciencias Sociales. Editorial Tecnos, Madrid, 1976.
- PITARCH I ALMELA, Vicent: *Les Normes de Castelló Textos i contextos*. Excm. Ajuntament de Castelló, Caixa Rural de Castelló, Fundación San Isidro, Castelló de la Plana, 2002.
- PITARCH, Vicent (ed.): *Les Normes de Castelló fan 75 anys. Homenatge de la premsa*. Publicacions de la Universitat Jaume I (UJI); Institut d'Estudis Catalans (IEC), Castelló de la Plana, 2008.
- PITARCH, Vicent en *Carles Salvador (1893-1955). Escriptor, gramàtic i mestre*. «Carles Salvador, pioner de la normativització valenciana», pàgs. 277-308, pàg. 277. Emili Casanova / Josep Daniel Climent (editors). Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2016.
- PIZCUETA, Adolf: (1901-1989) *Memòries fragmentàries*. Pròleg de: Francesc Pérez i Moragón. Epíleg de: Ricard Blasco. Edita: Acció Cultural del País Valencià. Fundació Gaietà Huguet, València, 1990.
- PLA, Xavier (ed.): *El món d'ahir de Joan Estelrich Dietaris, cultura i acció política*. Assaig 42. Universitat de València. Amb la col·laboració de la Diputació de Girona i la Universitat de Girona. PUV, València, 2015.
- PONS, Anacleto i SERNA, Justo: *La Ciudad extensa. La burguesia comercial-financiera en la Valencia de mediados del XIX*. Història local /9 - Diputació de València, València, 1992.
- RAMÍREZ ALEDÓN, Germán i GUILLEM ALFORJA, Joan B.: *Nicolau Primitiu i La Guerra Civil 1936-1939. Guia Didàctica Educació Secundària Obligatoria (4t curs) Batxillerat (Història de 2^{on} Curs)*. Biblioteca Valenciana, València, 2006.

- REIG ARMERO, Ramir en *Recerques* 15 (1984) Curial, Barcelona, Història, Economia, Cultura. Donació professor Alfons Cucó. «El fracàs de la burgesia urbana a València. Notes sobre la política municipal del blasquisme (1901-1911)», pàgs. 133-160.
- REIG ARMERO, Ramir en *Cien empresarios valencianos*. Dirigit per Javier Vidal Olivares. Pròleg de Pere Solbes (1.ª edició), LID, Madrid, 2005. «Manuel Gómez Jiménez (1831-1914)», pàgs. 93-101 «Enric Mariner Gurrea (1873-1951)», pàgs. 173-181. «Manuel Gómez Jiménez (1831-1914)», pàgs. 93-10. «Manuel Casanova Llopis (1885-1949) i Vicent Casanova Giner (1907-1995), pàgs. 207-213. «Vicent Noguera Bonora (1891-1936) i Josep Antoni Noguera de Roig (1918-2003)», pàgs. 238-247. «Vicent Iborra Gil (1898-1964) i Vicent Iborra Martínez (1930-2004)», pàgs. 286-294. «Vicent Boluda Marí (1904-2000), Vicent Boluda Crespo (1929) i Vicent Boluda Fos (1955)», pàgs. 307-315.
- REIG ARMERO, Ramir en Ferran ARCHILÉS CARDONA, ed.: *La regió de l'Exposició de 1909. La societat valenciana de 1909*. PUV, València, 2011. «Crisi i reorganització del sistema polític», pàgs. 59-72, pàg. 68.
- REIG I RODRÍGUEZ, Joaquim: *Concepte doctrinal del valencianisme*. L'Estel Quaderns d'Orientació Valencianista, València, 1932.
- REVEST I CORZO, Lluís: *Manuscris dels Goigs a la Sacratíssima Verge Maria de Lledó. Partitures de Vicent Ripollés. Madona Sancta Maria del Lledó. Notas Trecentista. La Llengua Valenciana. Notes per al seu estudi i conreu*. Edició Facsímil. Publicacions Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana, 2014.
- RIERA SOLANICH, Eduard Director-Gerent: *Directori Valencià Guia especial de València, Alacant i Castelló de la Plana*. (Bailly.Baillière-Riera). Comerç, Indústria, Agricultura, Ramaderia, Mineria, Propietat Professions i Element Oficial. Secció de Anuncis. Il·lustrada amb un mapa general de cada província. Publicada per la Societat Anònima «Anuarios Bailly. Baillière y Riera Reunidos», Fundació en 1879 i 1896. Oficines: Consell de Cent, número 240-Barcelona, 2.ª època: Any 15, 1926.
- RIPOLL DOMÈNECH, Faust: *Valencianistes en la postguerra Estratègies de supervivència i de reproducció cultural (1939- 1951)*. Recerca i pensament 55. Editorial Afers Catarroja-Barcelona, 2010.
- ROCA VOCES, Francesc.: «Marxisme» y «Nadal Emili G.». En *Ictineu. Diccionari de les ciències de la societat als Països Catalans (Segles XVIII-XX)*. Edicions 62, Barcelona, 1979.
- ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M., en *L'Espill* 51. Revista fundada per Joan Fuster Segona època / Hivern 2015-2016. PUV, València. «Llibres», pàgs. 239-245. «Joan Estelrich, un mallorquí diferent». *El món d'ahir de Joan Estelrich. Dietaris, cultura i acció política*, Xavier Pla (ed.).
- SALVADOR, Sofia, en *Caplletra* 16. Revista Internacional de Filologia. Volum monogràfic sobre *Carles Salvador (1893-1955)*. Coordinat per Manuel Pérez Saldanya i Vicent Simbor. (Primavera 1994) València «Carles Salvador i Gimeno: L'home i l'obra», pàgs. 249-260.
- SÁNCHEZ ROMERO, Miguel Ángel: *La Industria Valenciana en torno a la Exposición Regional de 1909*. Tesis Doctoral, dirigida per: Dr. Eliseo Gómez-Senent Martínez i la Dra. M. del Carmen González Cruz. València, Universidad Politécnica de València Departamento de Proyectos de Ingeniería, Diciembre, València, 2009.
- SÁNCHEZ SANTIRÓ, Ernest: *Científics i Professionals. La Facultat de Ciències de València (1857-1939)*. Publicacions de la Universitat de València, València, 1998.
- SENA I GUZMAN, Rafael: *Els Espectacles públics de la ciutat de València. La cartellera del segle XVI al XXI*. Carena, editors, L'Elia, 2013.
- SIMBOR I ROIG, Vicent: *Carles Salvador i Gimeno: Una obra decisiva*. Diputació Provincial de València, València, 1983.
- SIMBOR I ROIG, Vicent: *Carles Salvador: política i nacionalisme*. Eliseu Climent Editor, València, 1983.
- SIMBOR I ROIG, Vicent. *Els Fonaments de la Literatura Contemporània al País Valencià (1900-1939)* Institut de Filologia Valenciana. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1988
- SIMBOR, Vicent, en *Caplletra* 16. (Primavera 1994) València «Carles Salvador i la modernització literària valenciana», pàgs. 109-106.

- SIMBOR I ROIG, Vicent: *Carles Salvador Papers de premsa*. Alfons el Magnànim. Diputació de València. València, 2000.
- SIMBOR I ROIG, Vicent: *Carles Salvador 1893-1955*. Aquesta biografia de Carles Salvador, obra de Vicent Simbor, fou editada per primera vegada el 1983, a València, per Quaderns 3i4, amb el títol *Carles Salvador: política i nacionalisme*. La Fundació Josep Irla la reedita, amb correccions i noves informacions del propi autor. Barcelona, abril 2008.
- SISÈ, Pere: *Raons d'identitat del País Valencià («Pèls i senyals»)* Pròleg d'Ernest Lluch. Sèrie «la unitat», núm. 32. Premi Octubre d'assaig «Joan Fuster», 1976, Editorial Eliseu Climent (Tres i Quatre), València, 1977.
- SOLAZ ALBERT, Rafael: *Guía de las guías de Valencia (1700-1975)*. Ajuntament de València, Acció Cultural. Delegació de Cultura. València, 2002.
- SOLÉ I CAMARDONS, Jordi, en *Caplletra 16* (Primavera 1994) València «El discurs sociolingüístic de Carles Salvador», pàgs. 211-224.
- SOLER, Vicent: *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)* Institució Alfons el Magnànim, València, 1984.
- SOLER, Vicent, ed.: *Economia espanyola i del País Valencià*. Universitat de València, València, 2004.
- SOLER GODES, Enric: *Bio-Bibliografía de Francisco Almela y Vives. Homenaje de las Entidades Culturales Valencianas 1960*. Tipografía Moderna, València, 1960.
- SOLER I MARCO, Vicent, ed.: *Economía espanyola y del País Valenciano*. Universitat de València, València, 2009. «1.2 Perspectiva històrica comparada: etapes principals», pàgs. 22-32, pàg. 24.
- SORRIBES, Josep en *Recerques 15*, (1984) Curial, Barcelona. Història, Economia, Cultura «Creixement econòmic, burgesia i creixement urbà a la València de la Restauració (1874-1931)», pàgs. 99-124.
- TORDERA, Antoni en Ferran Archilés Cardona (ed.): *La regió de l'Exposició. La societat valenciana de 1909*. PUV, València, 2011. «Teatre i espectacle el 1909: A propòsit de València», pàgs. 103-122.
- TORRES SANS, Xavier: *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*, «Identidad: Los derechos. Geografía e historia», pàgs. 123-170. PUV, València, 2008.
- VALOR I VIVES, Enric: *Obra Literària completa* (volum. I), Gorg, València, 1975.
- VALLÉS CASANOVES, Santi: *Josep Lluís Bausset. Converses amb l'home subterrani*. Tàndem de la memòria. 7. Tàndem, edicions. València, 2000.
- VALLÉS CASANOVES, Santi: *Acció Valenciana (1930-1931). La consciència desvetlada*. Col·lecció Recerca 10. Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL). València, 2010.
- VALLS MONTÉS, Rafael «La Derecha Regional Valenciana y la guerra civil», pàgs. 235-254, pàg. 241 en DD. AA.: *La II República. Una esperanza frustrada*. Actas del Congreso Valencia Capital de la República. Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1987.
- VALLS, Rafael: *la Derecha Regional Valenciana: El catolicismo político valenciano (1930-1936)* Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1992.
- VELARDE FUENTES, Juan: «1.3 La política económica de la Dictadura (I): una visión optimista» pàgs. 29-38. En Rafael Aracil i M. Garcia Bonafé: *Lecturas de historia económica de España-2. Siglo XX*. Oikos-Tau. Barcelona, 1976.
- VIDAL OLIVARES, Javier. (ed.) *Cien empresarios valencianos*. Prólogo de Pedro Solbes. LID. Editorial Empresarial, S.L. Madrid, 2006.
- VILLORA REYERO, M.ª Luisa Villora Reyero «La introducció del cinema en València», pàgs. 507-512. Primer Congrés d'Història del País Valencià- Celebrat en València del 14 al 18 d'Abril de 1971. Volum IV. Donació professor Alfons Cucó. Universitat de València, València, 1974.